

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ МИНГБОШИЛАРИ

Қўзикулов Икромжон Умаралиевич
Наманган давлат университети
“Тарих” кафедраси доценти в.б.,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Мақолада Қўқон хонлиги бошқарув тизимидаги ислохотлар натижасида жорий этилган мингбоши лавозими ҳақида фикр юритилган. Ушбу лавозимида хизмат қилган шахслар ва уларнинг фаолияти ҳамда маҳаллий ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар ва қипчоқлар ўртасидаги сиёсий қурашлар, шунингдек, Мусулмонкул, Алиқули, Ҳаққули каби мингбошилар ҳақида маълумотлар берилган.

Калит сўз ва иборалар: Қўқон хонлиги, бошқарув тизими, лавозим, хон, мингбоши, амирлашкар, ислохот, сиёсат.

Аннотация: В статье ведётся рассуждение о мингбаши, введенное в результате реформ в системе управления Кокандским ханством. Даны сведения о лицах, служивших в должности минбаши и их деятельности, а также о политической борьбе между местными узбеками, таджиками, киргизами и кыпчаками, а также о таких мингбаши, как Мусулманкул, Аликули, Хаккули.

Ключевые слова и фразы: Кокандское ханство, система управления, должность, хан, мингбаши, амирлашкар, реформа, политика.

Abstract: The article deals with the position of the mingbashi, introduced as a result of reforms in the management system in the Kokan Khanate. Information is given about the persons who served as Minbashi and their activities, as well as about the political struggle between local Uzbeks, Tajiks, Kirghiz and Kipchaks, as well as about the Mingbashi, such as Musulmonkul, Alikuli, Khakkuli.

Key words and phrases: Kokand khanate, system of government, position, khan, minbashi, amir lashkar, reform, politics.

1709 йилда ташкил топган Қўқон хонлиги Олимхон даврида қудратли давлатга айланди. Маълумки, ушбу ҳукмдор даврида давлат бошқаруви ва ҳарбий соҳаларда бир қатор муҳим ислохотлар ўтказилган. Шу каби ислохотлар Умархон тахтга ўтиргач (1810–1822 йй.), ҳам давом этган. Давлат бошқарувда катта аҳамиятга эга бўлган мингбоши мансаби ҳам айнан, Умархон даврида жорий этилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Қўқон хонлигининг маъмурий – бошқарув тизими устида илмий изланиш олиб борган тадқиқотчи Ш. Маҳмудов мингбоши лавозими Умархон даврида, аниқроғи 1810 йилда таъсис этилганлиги ва мазкур лавозимга Шоҳи Марғилоний (Калли Шодий) исмли шахс тайинланганлиги ҳақида маълумот берган [1. 78]. В. В. Наливкин эса ушбу лавозим ҳақида “...ички ишлар вазири ва давлат канцлери оралигидаги лавозим”, - деб ёзган эди.

Қўқон мингбошиларининг хонлик ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётидаги ўрни катта бўлган. Хусусан, хонлик тарихи йирик мутахассислардан бири бўлган З. Илҳомов “Алиқули амирлашкар ва унинг Қўқон хонлиги сиёсий ҳаётида тутган ўрни” мавзусидаги илмий тадқиқотида энг машхур мингбошилардан бири ҳақида муҳим маълумотлар келтирган. Шунингдек, айрим манбалар ва тарихий адабиётларда Ҳаққули, Юсуф, Мусулмонкул каби мингбошилар ҳақида ҳам айрим маълумотлар учрасада, аксарият мингбошилар ҳақида маълумотлар деярли кам учрайди.

Тарихий адабиётларда Шоҳи Марғилонийдан кейин Юсуф мингбоши ҳақида айрим маълумотлар учрайди. Хусусан, Мулла Олим Махдум Ҳожининг ёзишича, Умархон тахтга чиққанидан икки йил вақт ўтиб, Калли Шодий Хўжандга ҳоким қилиб жўнатилган, мингбоши лавозимига эса Юсуф Қошғарий тайинланган [3. 82]. Муаллиф уни бўлғуси хон Муҳаммад Алихон (Мадалихон)нинг қайнотаси, деб ёзган эди [3. 89]. Маълумотларга кўра, Юсуф Умархонга садоқат билан хизмат қилган, лекин Муҳаммад Алихон тахтга чиқиши билан уни лавозимидан олиб, Марғилонга ҳоким қилиб жўнатган, мингбошиликка Ҳаққулини муносиб, деб топган. Кўп вақт ўтмай, Юсуф мингбоши ҳаж сафарига жўнаш ҳақида кўрсатма олган ва сафарда

вафот этган.

В. В. Наливкин маълумотларида Мадалихон (Муҳаммад Алихон) тахтга чиққан дастлабки пайтларда Ҳаққули мингбоши хоннинг ёнида бўлган [6. 123]. Демак, Маъсумхон Тўра хоннинг буйруғига кўра, ҳокимиятдан четлаштирилгач Ҳаққули саройда энг туфузли амалдорга айланган.

XIX асрнинг 20- йилларида, Шарқий Туркистон аҳолиси Хитой империясига қарши миллий-озодлик кураши олиб бораётган вақтда, Қўқон хонлиги саройидаги энг нуфузли амалдорлар уларга ёрдам бериш керак, деб ҳисоблаганлар. Лекин, хонга Шарқий Туркистонга қўшин тортиб бориш ва у ердаги мусулмонларга ёрдам бериш кераклиги ҳақида илтимос қилганларида, Мадалихон рад жавобини берган. Орадан кўп вақт ўтмай, Ҳаққули мингбоши хонни Шарқий Туркистонга юришга кўндирган.

Саройда Ҳаққули мингбоши хоннинг энг ишончли одами бўлганлиги туфайли унинг ютуқларига ҳасад қилувчи шахслар ҳам кўп эди. Шундай шахсларнинг 1831 йилда хонга “Ҳаққули Шахрисабзга бадарға қилинган шахзода Султон Маҳмуд билан ҳамфикр эканлиги” ҳақида хабар берганидан сўнг мингбоши қатл этилган. Тарихчи Исҳоқхон Ибрат ушбу воқеа Мадалихон ҳукмронлигининг ўн еттинчи йилида юз берганлиги ҳақида маълумот берган эди [2. 296]. Мазкур воқеадан сўнг Қўқон аҳолисининг хонга нисбатан ишончи янада сусайган. Ҳаққулининг қатл қилиниши айниқса, Бухоро амири Насруллохоннинг босқини арафасида катта йўқотиш бўлган.

Манбаларда келтирилишича, яна бир Юсуф исмли шахс Шералихон даврида мингбоши лавозимида фаолият юритган [4. 103]. Аниқлик киритиш керакки, Шералихон даврида мингбоши лавозимини эгаллаган Юсуф Наманган вилоятида истиқомат қилган қирғизларнинг Қирқ ўғил уруғига мансуб бўлиб, бошқарув тизимида катта таъсирга эга эди. У бухороликларга қарши курашда фаол бўлган ва Шералихоннинг тахтга кўтарилишига сабабчи бўлганлардан бири эди.

Шералихон тахтга чиққанидан сўнг қипчоқларнинг таъсири сезиларли даражада ортган. Натижада, ўзбек, тожик, қирғиз ва қипчоқ зодагонларининг ўзаро сиёсий курашлари кучайган. Юсуф мингбоши давлат бошқарувида ўзбекларнинг кўплигидан норози бўлган қипчоқлар исёнини бостириш учун жўнатилган, лекин сусткашликка йўл қўйганлиги учун лавозимидан озод этилган. Юсуф мингбошининг лавозимдан туширилишида маҳаллий тожиклар орасида таъсири кучли бўлган Шоди додхоҳнинг ўрни катта бўлган ва айнан у мингбошилиқ лавозимига кўтарилган. Юсуф хоннинг буйруғига кўра, Марғилонга ҳоким қилиб тайинланган эди. Юсуфнинг пойтахтга қайтишидан хавфсираган Шоди додхоҳ уни йўқ қилишга ҳаракат қилиб, хонни Юсуфнинг давлат учун хавфли эканлигига ишонтирган. Натижада хон Марғилонга Маткарим ясавулни ёрлик билан жўнатиб, Юсуфни қатл эттирган.

Шоди додхоҳнинг ўзи ҳам лавозимда узоқ ўтирмаган. Мусулмонқул сиёсий курашларда рақибларини тўлалигича мағлубиятга учратиб, 1844 йилда мингбошилиқ лавозимига кўтарилган.

Мусулмонқулнинг мингбошилиқка тайинланиши билан хонликда қипчоқларнинг таъсири кучайган. Марғилонда Ўтамбий, Андижонда Кўри Сиддиқ, Наманганда Мирзат, Хўжандда Норбахши, Тошкентда Нормуҳаммад, Қурамада Шер Қировчи ҳокимлик тайинланган бўлса, саройда Каримқули дастурхончи ва Қулбобо ўдайчи мансабларига кўтарилган эди.

В. В. Наливкиннинг ёзишича, Мусулмонқул қўшин тўплаб, Ўратепани эгаллаш мақсадида сафарга чиққан, лекин кўп уринишларга қарамасдан, у Ўратепани эгаллай олмаган. Бундан норози бўлган қипчоқлар кенгаш чақириб, ушбу масалани муҳокама қилганлар. Қипчоқлар Мусулмонқулга ишончсизлик билдириб, уни мансабидан озод қилганлар ва Облиққа ҳоким қилиб жўнатганлар. Мингбоши лавозимига эса ўзларининг орасидан Мулла Холбекни тайинланган [6. 165]. Фикримизча, қипчоқларнинг ҳам ҳарбий, ҳам сиёсий жиҳатдан катта кучга эга эканликларига қарамасдан, хоннинг рухсатисиз Мусулмонқулнинг лавозимдан озод этилиб, Мулла Холбекнинг кўтарилиши ишончли эмас. Мазкур масалага Мулла Олим Маҳдум Ҳожи ойдинлик киритган. Унинг ёзишича, 1846 йилда Мусулмонқулнинг Ўратепани қамал қилиб, талон-тарож қилишидан сўнг хон ва Мусулмонқул ўртасида келишмовчилик пайдо бўлиб, Мулла Холбекни мингбоши лавозимига тайинлаган

[3. 116]. Лекин, орадан бир йил вақт ўтиб, Мусулмонқул Азиз парвоначининг ёрдами билан мингбошилиқ лавозимига қайтарилган. 1848/1849 йилда Мусулмонқул яна лавозимидан озод этилиб, унинг ўрнига Муҳаммадёр додхоҳ тайинганлиги ҳақида маълумот мавжуд [5. 41]. 1848 йилда Мусулмонқулнинг мингбошилиқдан туширилишининг сабаби, Ўратепа воқеалари билан боғлиқ эди. Ўратепа ҳокими Иsobек Қўқон хонлиги тасарруфидан чиққанлигини эълон қилиб, марказга бўйсунитдан бош тортган. Мусулмонқул Ўратепага қайта-қайта қўшин тортган ва Иsobекнинг амакиваччаси Али Шакурбекни ҳоким этиб тайинлаган, лекин ушбу воқеалар қипчоқларнинг норозилигига сабаб бўлган.

Кўп ўтмай, Муҳаммадёр додхоҳ Мусулмонқулнинг кўрсатмасига кўра, Ҳожи Халфа Сафо эшон томонидан заҳарланиб ўлдирилган ва Мусулмонқул яна мингбоши лавозимини қайта эгаллаган. Мусулмонқулнинг фаолияти 1852 йилгача давом этган. 1848 йилдан 1852 йилгача бўлган давр фақат Мусулмонқул учунгина эмас, хонлик аҳолиси учун нотинч замонлар бўлган. Ушбу даврда Ўтанбий, Нормуҳаммад, Холмуҳаммад додхоҳ, Каримқул дастурхончи, Қулбобо рисолачи каби катта таъсирга эга бўлган қипчоқлар мингбошидан норози эдилар. Шунингдек, хонликда ўзбек, тожик ва қирғиз зодагонлари ҳам марказий ҳокимият мансаблари учун курашмоқда эди.

1852 йилда қипчоқлар мағлубиятидан сўнг Мусулмонқул ҳибсга олиниб, қатл этилган. Ҳудоёрхон Мусулмонқулни давлат арбоби ва моҳир саркарда сифатида ҳурмат қилган, ўз навбатида унинг қатл қилинишини хоҳламас эди. Лекин, кўпчиликнинг талаби билан қатл этишга мажбур бўлган. Р. Набиевнинг ёзишича, мингбошилиқ лавозимига Қосим понсод тайинланган [5. 45]. Лекин, ўша даврда Ўтанбийнинг мингбошилиқка тайинланганлиги ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд [3. 120]. Қипчоқлар қирғинидан аввал Мусулмонқул Нормуҳаммадни хоинликда айблаб, Тошкентга қўшин тортган эди. Лекин, қипчоқларнинг салмоқли қисми, яъни Ўтанбий, Холмуҳаммад, Каримқул, Қулбобо ва Мусулмонқулнинг душманлари мингбошига қарши қўшин тўплаганлар. Натижада, Мусулмонқул учинчи юришда тор-мор келтирилган ва Учқўрғон орқали Кетмонтепа қишлоғи (ҳозирги Тўқтагул шаҳри)га қочган.

Қипчоқлар хон қўшинига зарба бериш ва ўзларининг таъсирини тиклаш мақсадида Андижон яқинидаги Билқиллама қишлоғида қўшин тўплайдилар, у ерга Мусулмонқулни ҳам чақирадилар. Мазкур жангга қипчоқлар қўшини тўла мағлубиятга учраган. Тошкент воқеаларидан то Билқилламадаги жанг ва қипчоқлар қирғинигача бўлган вақт оралиғида Ўтамбий мингбошилиқ мансабида бўлган.

1853 йилда Россия империяси қўшинлари Қўқон ҳудудларига бостириб кирган вақтдаги воқеалар тасвирланганида, мингбоши сифатида Қосим понсод номи тилга олинган. Фикримизча, Ўтанбий мингбошилиқдан олиб ташланган бўлса-да, хонлик сиёсий тарихида ўз ўрнини сақлаб қолган. 1858 йилда Маллабек хонлик тахтига чиққанида, унинг тарафдорлари қаторида Ўтанбийнинг номи ҳам тилга олинади.

Р. Набиев 1858 йилда Туркистон атрофида қозоқ кўчманчилари кўзғолон кўтарганида, Ҳудоёрхон уларга қарши укаси Маллабек билан бирга қўшинга қўмондон сифатида Шодмонхўжа мингбошини жўнатганлиги ҳақида ёзган эди [5. 52]. Шодмон хўжа исми бошқа манбаларда ҳам учрайди. Лекин мингбоши сифатида тасвирланмаган. Мирза Олим Махдум Ҳожи эса шундай ёзган: “Шоҳмуродхонни хон кўтариб, Шодмонхўжи (Шодмонхожа)ни мингбоши қилибдурлар” [3. 138]. Лекин, Шодмонхожининг мингбошилиқ даври узоққа чўзилмаган кўринади: 1863 йил сентябрда Алиқулунинг маслаҳати билан Султон Сайидхон томонидан қатл этилган [3. 32].

1863 йил 24 июлда Султон Сайидхон ибн Маллахон тахтга ўтирган. Шунда “Алиқули Фарғона амирлашқари бўлиб олиб, ҳамма қудратни ўз қўлига олади” [3. 31]. Ҳақиқатдан ҳам хонлик тарихида унинг ўрни катта бўлган. Шунинг учун турли хил манба ва тарихий адабиётларда Алиқули амирлашқар ҳақидаги маълумотлар нисбатан кўпроқ учрайди. Шунинг учун ХХI аср бошларида маҳаллий тарихчи З. Илҳомовнинг диссертацияда Алиқули тўғрисидаги маълумотлар бир тизимга солинди.

1865 йил ёзида бир гуруҳ қирғиз ва қипчоқлар Тошкент мағлубиятидан сўнг Сир-

дарё қирғоғидаги Сарой номли жойда 12 ёшли Худойқулни хон қилиб кўтарганлар, Муҳаммад (Бекмуҳаммад – Мулла Олим Маҳдум Ҳожи) қипчоқ эса мингбоши лавозимига тайинланган [5. 69]. Улар пойтахтга кириб келишган. Менимча, Алиқулининг ўлими, Тошкентнинг йўқотилишидан тушкунликка тушиб қолган Султон Сайидхон уларга қаршилик кўрсата олмаган. В. В. Наливкин Худойқулнинг тахтга чиқишини тасвирлаб, 16 ёшда бўлганлиги, уни Иқинмирза қўллаб-қувватлаганлиги, мингбоши лавозимига Боймат қипчоқ тайинлангани ҳақида маълумот берган эди [6. 203].

Умуман олганда, мазкур даврдаги Қўқон мингбошилари ҳақидаги маълумотлар жуда кам ёки чалкаш. Қўқоннинг охириги мингбошиларидан бири сифатида Абдурахмонни кўрсатиш мумкин. Р. Н. Набиев “Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худояр-хана)” асарида Худоёрхон Абдурахмон Офтобачини мингбоши лавозимига тайинлагани хусусида ёзган эди. Муаллифнинг таъкидлашича, Худоёрхон Мусулмонқулнинг ўлимида ўзини айбдор ҳис қилган, шунинг учун Абдурахмон Офтобачини ўзига яқин олиб юрган ва “ўз айбини ювиш мақсадида кейинроқ уни мингбоши лавозимига тайинлаган” [5. 44].

Умуман олганда, тарихий манба ва адабиётларда Қўқон хонлиги мингбошилари ҳақидаги маълумотлар етарли эмас. Мавжуд маълумотларнинг аксарияти эса чалкаш ёки ноаниқ, бир тизимга солинмаган. Хусусан, Шоди, Шодмонхожа, Муҳаммад, Боймат, Фозилбек қорақалпоқ, Мирзо Аҳмад каби мингбошилар ҳақида маълумотларни топиш қийин.

Мусулмонқул ёки Алиқулиамирлашкарни ҳисобга олмаганда, Қўқон мингбошилари шу вақтгача бирор-бир тадқиқот объекти бўлмаган. Мингбоши лавозимида фаолият юритган шахснинг давлат ҳамда халқ манфаатлари учун хизмат қилганликларини ҳисобга олиб, уларнинг тарихини чуқурроқ ўрганиш ва келажак авлодга етказиш фойдадан холи бўлмайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Маҳмудов Ш. Ю. Қўқон хонлигининг маъмурий – бошқарув тизими (1709–1876 йй.) Тарих фан. номз... дисс. – Тошкент, 2007. – 160 б.
2. Мерос. – Тошкент: Камалак, 1991. – 336 б.
3. Мирзо Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2009. – 242 б.
4. Мирзо Олим Мушриф. Ансоби ус-салотин таворих ул-хавоқин (Султонлар насаби ва ҳоконлар тарихи). – Тошкент, 1995. – 128 б.
5. Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства (феодальное хозяйство Худояр-хана. – Ташкент: Фан. 1973. – 387 с.
6. Наливкин В. В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – 216 с.

АРХИВ БИНОЛАРИНИНГ МАЪЛУМОТЛАРНИ САҚЛАШ ВА ЮРИТИШ ФАОЛИЯТИ ТАРИХИДАН

Дилфуза Жўраева,
Сурхондарё вилоят давлат архиви директори

Тарих ҳақиқатларини ёритишда давлат архивларининг ўрни ҳақда аҳамиятли ва беқийс саналади. Бугунги кунга келиб эса архивлар фаолиятини замонавий технологияларга асосланган ҳолда юритиш чоралари кўрилмоқда. Айни пайтда, ҳар бири битта залворли аҳамиятга эга ҳужжатларни асраб-авайлаш мақсадида юртимиздаги барча давлат архивлари учун талаблар даражасидаги муҳташам бинолар қурилиб фойдаланишга топширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев ташаббуслари билан Ўзбекистон Республикасининг келгуси истиқболини кўзлаб ишлаб чиқилган “Янги тараққиёт стратегияси” дастурида мамлакатимизни ривожлантиришнинг устувор вазифалари белгилаб берилган. Бу вазифалар амалга оширилаётган ислохотларни